

Соціокультурні дослідження

Socio-Cultural Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.116>
УДК 821.161.2.045(477)

**Архимандрит Митрофан
(Олексій БОЖКО),**

доктор філософії
у галузі «Православне богослов'я»,
учений секретар
Київської духовної академії і семінарії,
Київ, Україна

**Archimandrite Mitrophan
(Oleksii BOZHKO),**

PhD in Orthodox Theology,
Scientific Secretary
of Kyiv Theological Academy
and Seminary,
Kyiv, Ukraine

e-mail: alexiusavgyst@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7235-5351>

Шанування архістратиґа Михаїла в домонгольський час у Києві в контексті новоєрусалимської ідеї

У статті розглядається шанування архістратиґа Михаїла в Києві у контексті уявлення про столий град Русі як Новий Єрусалим. Ця концепція склалася під впливом прийняття християнства і відбилася у низці писемних та архітектурних пам'яток. Автор намагається показати, що виникнення культу архістратиґа Михаїла було одним із елементів, що стверджували новоєрусалимську ідею. Його шанування було не тільки князівсько-військовим, що характерно для всієї християнської ойкумени, але мало місцеві особливості. У народній свідомості святий Михаїл бився з дияволом і допоміг позбутися русичам його влади, коли вони приймали Хрещення. Ці уявлення позначилися на будівництві Михайлівських храмів у місцях, пов'язаних з перемогою над язичництвом. Відповідні епізоди мали паралелі у біблійній та церковній історії. Вони зафіксовані у народних переказах, літературних творах, розписах та посвятах храмів. Все це давало підставу проводити аналогію між Руссю та Ізраїлем, Києвом та Єрусалимом.

Ключові слова: архістратиґ Михаїл, концепція «Київ — Новий Єрусалим», історіософія, Хрещення Русі.

Veneration of the Archangel Michael in pre-Mongolian Time in Kyiv in the Context of the Idea of Kyiv as New Jerusalem

The article examines the veneration of the Archangel Michael in Kyiv in the context of the idea of the capital of Rus' as New Jerusalem. This concept was influenced by the adoption of Christianity and was reflected in a number of written and architectural monuments. In them, the people of Rus' recognized themselves in a new way in world history and organized their living space accordingly. The author tries to show that the emergence of the Archangel Michael's cult was one of the elements supporting this idea. His veneration was not only princely and military, which was typical for the Christian ecumene, but had its own local characteristics. In the people's mind, St Michael fought with the devil and helped them to get rid of his authority during their Baptism. These ideas were reflected in the building of churches dedicated to the archangel: one — near the place where the idol of Perun stood, and the second — outside of Kyiv, where

the idol was washed ashore and finally destroyed. The episodes associated with the victory over paganism with St Michael's help had their parallels in biblical and church history. Folk tradition, literary works, frescoes in St Sophia Cathedral and the specifics of the dedication of the churches recorded them. All this gave rise to an analogy between Rus' and Israel, Kyiv and Jerusalem.

Key words: Archangel Michael, concept "Kyiv as New Jerusalem", historiosophy, Baptism of Rus'.

Архістратиг Михаїл¹ здавна вважається покровителем Києва. Таке уявлення про нього було втілене у гербі столиці України, на якому розміщене його зображення. Витоки сучасного геральдичного знака стольного граду сягають ще часів Київської Русі. Це свідчить про те, що формування та утвердження культу архангела Михаїла в Києві відбулося вже у домонгольський час. Проте в сучасній суспільній культурі не вистачає усвідомлення того, в чому полягає зв'язок архангела з Києвом. Через це втрачається розуміння того, яким чином його постать сприяла утвердженню Давньоруської держави, а в пізніші часи стала одним з ідейних джерел духовного відродження українського народу. Тому в рамках цієї статті ми хотіли б по-новому актуалізувати причини шанобливого ставлення до нього, вказавши не лише риси, притаманні всій християнській ойкумені, але й особливі місцеві мотиви.

Серед дослідників, які зверталися до теми михайлівського культу, слід назвати М. Скабаллановича (1901), М. Мальцева (1994), В. Ульяновського (2011, 2013), Н. Нікітенко (2008). У своїх роботах вони розглядають біблійне підґрунтя церковного шанування архістратига Михаїла, а також його поширення та прояв у різних частинах середньовічного християнського світу. Однак ми хотіли б звернути увагу на шанування архангела не в традиційних аспектах як захисника християн і покровителя імператора й воїнів, а в контексті формування особливого уявлення русичів про Київ як Новий, або Другий Єрусалим.

Мета статті — розглянути шанування архістратига Михаїла в Києві в домонгольський час у контексті новоєрусалимської ідеї. Для досягнення цієї мети можемо визначити такі завдання: 1) з'ясувати, в чому полягало особливе уявлення русичів про Київ як Новий Єрусалим; 2) визначити загальнохристиянські підстави шанування архангела Михаїла; 3) з'ясувати, як це ставлення до нього накладалося на місцевий київський ґрунт; 4) показати, яким чином михайлівський культ утверджував уявлення про Київ як Новий Єрусалим.

Вивчення богословської та історіософської ідеї «Київ — Новий Єрусалим» почало

привертати до себе увагу під час святкування 1000-літнього ювілею Хрещення Русі і набуло особливого звучання після проголошення незалежності України. Цій концепції присвячені роботи протоієрея Л. Лебедева (1989), І. Данилевського (1998), В. Рички (1996, 2005), Н. Нікітенко (2003), М. Нікітенко (2013), П. Білоуса (2003), С. Герасимчука (2010), С. Шумила (2013) та ін. В її основі лежить осмислення русичами досвіду епохальної події — прийняття християнства, яке розпочалося вже у першому поколінні після Хрещення. Осмислення пережитого давало русичам кардинально нове розуміння свого місця як в історії, так і в просторі сьогодення. Нижче ми пунктирно позначимо основні положення київської новоєрусалимської ідеї, яка знайшла своє відображення у писемних та архітектурних пам'ятках давньоруської доби.

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона малює картину того, як давньоруські мислителі усвідомлюють свій народ Новим Ізраїлем — богообраним народом, прищепленим через Хрещення до біблійної історії спасіння². Тут лежать витoki осмислення свого життєвого простору у біблійних категоріях та аналогіях. Якщо Русь — Новий Ізраїль, то її столиця Київ — це Новий Єрусалим. У зв'язку із цим біблійні аналогії накладаються і на перших християнських правителів Русі: рівноапостольний князь Володимир Великий уподібнюється царю Давиду, а благовірний князь Ярослав Мудрий — премудрому Соломону³. Сам простір Києва зорганізується як містобудівна ікона Єрусалима: в його центрі стоїть храм Премудрості Божої — Свята Софія, до якої ведуть Золоті Ворота. Символічно вони зображують ті ворота, якими Христос входив до Єрусалиму. Але в «Слові» митрополита Іларіона вони набувають й іншого значення: Київ — це місце Божественної присутності, а Золоті Ворота — це символічна точка Його входження до простору міста. Про це говорить посвята надбрамного храму Благовіщенню Богородиці, тобто події зачаття Ісуса Христа та Його входження до простору нашого світу. Не випадково митрополит Іларіон звертає архангельське привітання Діви

² Див.: Слово о законе и благодати митрополита Илариона / подготовка текста и комментарии А.М. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко. Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1. С. 38, 40, 42.

³ Там само. С. 50.

Марії до самого Києва: «Радуйся, благоверний граде! Господь с тобою!»⁴. Тема священного граду, в якому живе Бог, акцентована і в інтер'єрі Святої Софії. Зокрема, в апсиді вівтаря є напис грецькою мовою: «Бог серед нього, воно не похитнеться; Бог йому допомагатиме зрання» (Пс 45:6) (Нікітенко Н., 2003. С. 181).

Варто зазначити, що ідея «Київ — Новий Єрусалим» має не лише біблійні аналогії, а й певну богословську основу. У Святому Письмі під «Новим Єрусалимом» розуміється як Царство Боже у кінці часів (див. Одкр 3:12, 21:2–4; Гал 4:24–26), так і Церква Христова, оскільки в Хрещенні та Миропомазанні віряни вже тут на землі отримали запоруку майбутнього Царства (див. 1 Пет 2:9–10; Євр 11:10, 12:22–24). І давньоруські мислителі вже уявляли свій народ громадянами цього Царства. Новий Єрусалим — це також рефлексія давньоруської столиці як «матері міст руських» і як центру поширення християнства по східнослов'янських землях. Про це яскраво говорить Яків Мних у «Житті князя Володимира», виголошуючи між іншим: «Оле чудо! Яко 2-и Іерусалим на землі явися Киев»⁵.

Осмилення Києва як Нового Єрусалима має й інші складові. У «Повісті минулих літ» безпосередній зв'язок Києва зі Святим Градом уособлює святий Андрій Первозваний, який приніс сюди апостольське благословення і провів майбутню велич граду⁶. Ще одним сюжетом, яким утверджувалася сакральність Києва, було осмилення його як уділу Пресвятої Богородиці, міста, врученого Її заступництву (за аналогією з Константинополем). Основа цього простежується у присвяченні Їй Десятинної церкви князем Володимиром. Вона також втілена у Софійському соборі в образі Оранти, що молиться перед Богом за місто та його мешканців. Найбільш повно ця ідея отримала своє розкриття у «Печерському Патерику», що розповідає про будівництво Успенського собору. Один з найяскравіших епізодів — принесення з Константинополя ікони Пресвятої Богородиці грецькими майстрами, які передали печерським ченцям Її слова: «Хочу церкоть възградити себе в Руси, въ Києве... Прииду же и сама видете церкве и в ней хощу жити»⁷.

⁴ Там само. С. 50. Пор.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. Стлб. 139.

Архангельське привітання — це звернення архангела Гавриїла до Діви Марії зі словами: «Радуйся, Благодатна! Господь з Тобою» (Лк 1:28).

⁵ Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. 1963. Вып. 37. С. 74.

⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 6-7.

⁷ Абрамович Д.І. *Киево-Печерський патерик*. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 6.

Отже, особливий сакральний статус Києва в давньоруській писемності та містобудівній політиці князів утверджувався на такому підґрунті: 1) апостольська проповідь на київських пагорбах та благословення майбутнього граду; 2) причетність Русі до біблійної історії спасіння через подію Хрещення; 3) паралель між Києвом та Єрусалимом, київськими князями та ізраїльськими царями; 4) присутність Бога в Києві; 5) заступництво Богородиці над Києвом та Її перебування в граді.

Саме в контексті означеної вище новоєрусалимської ідеї ми розглянемо виникнення та формування культу архістратига Михаїла в Києві. Його особливе шанування стало, як нам здається, ще однією ланкою, яка стверджувала цю ідею.

Для початку коротко зупинимось на біблійних свідченнях про архангела Михаїла, які стали основою для його подальшого шанування. Саме ім'я Михаїл буквально означає питання «Хто як Бог?» у значенні «ніхто не рівний Богу». На сторінках Святого Письма він постає як начальник небесного воїнства, яке Бог посилає на битву із силами зла. У книзі пророка Даниїла про нього згадується кілька разів: «Михаїл, один з перших князів» (Дан 10:13), «Михаїла, князя вашого» (Дан 10:21), «Михаїл, князь великий, який стоїть за синів народу твого» (Дан 12:1). У книзі Ісуса Навина він є «вождем воїнства Господнього», який допоміг у взятті Єрихона, хоча не називається на ім'я (Нав 5:13–15). Церковна традиція також отожднює з ним явлення ангела, який перешкодив Валааму виголосити прокляття на ізраїльський народ (Чис 22:22); знищення 185 тисяч воїнів асирійського царя Сінаххеріба (4 Цар 19:35); спасіння трьох отроків у Вавилоні у вогняній печі (Дан 3:95). Загалом, у контексті Старого Завіту, він є старшим посланцем Всевишнього і захисником народу Ізраїлю.

У Новому Завіті найяскравіший образ містить книга Одкровення Іоанна Богослова. В ній розповідається про небесну битву архангела Михаїла та його ангелів із семиголовим і десятирогим драконом, який переслідував Жону, одягнуту в сонце, і її немовля: «І виникла на небі війна: Михаїл і Ангели його воювали проти дракона, і дракон і ангели його воювали проти них, та не встояли, і не знайшлося вже місця для них на небі. І скинутий був великий дракон, древній змії, прозваний дияволом і сатаною, що спокушає увесь всесвіт, скинутий на землю, і ангели його скинуті з ним» (Одкр 12:7–9).

Біблійні образи архістратига Михаїла як захисника Ізраїлю та Церкви було перенесено й на «новий Ізраїль» — християнську Русь. Підставою для цього є історія Хрещення Русі, викладена у «Повісті минулих літ». У літописному оповіданні є кілька важливих для нашої теми сюжетів.

1. Епічна розповідь про повалення ідола Перуна та його вигнання з меж граду: «І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. <...> І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене»⁸. В. Ричка звертає увагу, що вигнання Перуна з Києва відбувалося таким же чином, як і Єрусалим очищувався від ідолослужіння. Там ідоли та жертovníки їм знищувалися біля потоку Кедрон, який ніс свої води до Мертвого моря (див. 3 Цар 15:13; 4 Цар 23:4, 6; 2 Пар 29:16, 30:14) (Ричка В., 2005. С. 50–51).

2. Молитва князя Володимира з проханням Божої допомоги на подолання диявола: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, Господи, узнати Тебе, істинного Бога, як ото узнали землі християнські, і утврди в них віру правдиву і незмінну. [А] мені поможи, Господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на Тебе і на Твою силу, одолів я підступи його»⁹.

3. Побудова храму на місці капища: «Повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди»¹⁰.

4. Тріумф над дияволом: «І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: “Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я жити мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] Бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих”»¹¹.

Наведені вище літописні уривки змальовують перед нами епічну картину боротьби християнства з ідолослужінням, навернення русичів від темряви до світла та звільнення їх від влади диявола. Під час таїнства Хрещення це виявляється у так званому «чині оголошення», коли над людиною читаються заборонні молитви і відбувається її зречення від диявола і поєднання з Христом. У контексті ж Хрещення всього народу, в даному

випадку Києва, це набуло образу боротьби небесних воїнств з дияволом і ангелами його. Хоча ім'я архістратига в цих фрагментах не згадується, примітно те, як біблійні образи, пов'язані з ним, накладаються на історію Хрещення Русі, зображену в «Повісті минулих літ». Трохи раніше, під 6494 (986) р., вона передає бесіду князя Володимира з грецьким філософом, який згадував про протистояння Сатанаїла та Михаїла¹². І невдовзі після Хрещення шанування архангела знайшло своє відображення у будівництві присвячених йому храмів в особливих «смыслових» для киян місцях.

Першим на честь архістратига Михаїла був освячений південний боковий вівтар у Софійському соборі, розписи якого актуалізували ключові біблійні сюжети. У верхній частині апсиди над постатями святих була написана монументальна напівфігура архістратига. На склепіннях перед апсидою та передвітарною частиною нефа збереглися фрескові композиції «Скинення сатани», «Єдиноборство з Яковом», «Явлення архангела Валааму» та «Явлення архангела Ісусу Навину». Під дерев'яною віконницею XI ст. збереглася композиція XVIII ст. «Диво архангела Михаїла в Хонах» (див. Нікітенко Н., 2008). У цих фресках закарбовані найважливіші події в історії ізраїльського народу, пов'язані з архістратигом, і тепер вони переносилися на новий богообраний і богохранимий народ. Тим самим утверджувалася думка про заступництво архангела Михаїла над Руссю та її столярним градом.

У 1070–1088 рр. син Ярослава Мудрого — князь Всеволод Ярославич спорудив перший Михайлівський храм у Видубицькому монастирі під Києвом¹³. Він був освячений на честь Чуда архістратига Михаїла в Хонах. Це диво було пов'язане зі спробами язичників знищити Михайлівський храм у місті Колоси у Фрігії. Для цього вони поєднали дві гірські річки в один потік і направили його на храм. Місцевий паламар преподобний Архип почав молитися архангелу, щоб запобігти лихові. Тоді біля храму з'явився архістратиг, вдарив жезлом по горі та відкрив у ній широку ущелину, куди спрямував води потоку, і храм залишився неушкодженим¹⁴.

Назва київської місцевості Видубичі та будівництво тут Чудо-Михайлівського храму ніяк не пояснюються у «Повісті минулих літ». Однак про це говорить «Хроніка

⁸ Літопис руський за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 66; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 101–102.

⁹ Літопис руський. С. 67; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 103.

¹⁰ Літопис руський. С. 67; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 103.

¹¹ Літопис руський. С. 67; ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 102–103.

¹² ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 75.

¹³ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 164, 199.

¹⁴ Див.: Спогад чудес преславного святого архістратига Михаїла, що було у Хонах. Тупало Д. *Життя святих* / перекл. В. Шевчук. Т. І: Вересень. Львів: Свічадо, 2008. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_01/saints_ua_01_006.php (дата звернення: 04.03.2023).

з літописців стародавніх» 1672–1673 рр. ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича. У ній він фіксує древній народний переказ та його богословську основу (про джерела оповідання ігумена Феодосія та ступінь його достовірності див.: Ульяновський В., 2011. С. 76–79). Викладена ним історія має безпосередній стосунок до події Хрещення Русі. Коли князь Володимир звелів скинути Перуна в Дніпро, язичники бігли за ідолом і кричали: «Выдыбай, наш господарю боже, выдыбай». Ідол прибився до берега на місці, яке потім було названо Видубичі. Там християни пробили ідола, прив'язали до нього камінь та втопили. У зв'язку із цим ігумен Феодосій пише: «А в Выдубичах церковь Чуда святого Михаила збудовано также при Владимире, для того, иж як в Хонех святыи Михаил чудо учинил, реки неверных погруживши, так тут выдыбалого albo выплыненого в болване чорта помогл в водах потопити»¹⁵. Попри наявність у «Хроніці» явних фактичних похибок важливою є вказівка на символічність місця та роль архістратига Михаїла у боротьбі за новопросвічених киян.

Примітно, що Чудо-Михайлівський храм на Видубичах був збудований князем Всеволодом не на порожньому місці. З іншого боку цього ж пагорба вже на межі X–XI ст. існував печерний монастир, відомий сьогодні як Звіринський. Він також був присвячений архістратигу Михаїлу. Про це свідчило графіті у підземній церкві, наведене О. Ертелем у доповіді 1920 р. Напис говорить: «Святая обитель чудо-Михайловская благословенная» (Ульяновський В., 2011. С. 70–71). Це свідчить про те, що вже після Хрещення за часів князя Володимира дана місцевість мала особливе значення для жителів Києва і пов'язувалася з фігурою архістратига.

Михайлівський Золотоверхий собор у центрі Києва був зведений у 1108–1113 рр. князем Святополком Ізяславичем (у хрещенні Михаїлом), де він був незабаром похований¹⁶. У посвяті цього собору архангелу Михаїлу безперечно простежується особистий патронат архістратига над князем, а також його дружинно-військове значення. Однак і тут є особливий зв'язок з подіями Хрещення Русі. Вище наголошувалося, що на пагорбі, де стояв Перун, князь Володимир поставив церкву святого Василя Великого (пізніше — Трьохсвятительська церква). Але й Михайлівський Золотоверхий собор було споруджено поряд, поблизу «Боричева взвоза», не випадково. Народна свідомість, зафіксована в «Хроніці» ігумена Феодосія, безпосередньо пов'язувала його з поваленням Перуна: «И для

того, поведают, первыи при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горе, недалеко от того беремища Чортова, на свое имя церковь святого Михаила збудовал, иж як з неба святыи Михаил чорта зкинул, так тут он же помогл з горы чорта в болване збивати»¹⁷. Тут, незважаючи на низку фактичних помилок, ми знову бачимо зв'язок посвяти собору та конкретного місця з постаттю архангела.

Останній київський сюжет, пов'язаний з будівництвом на честь архістратига Михаїла, відноситься до 1199 р. Тоді князь Рюрик Ростиславич спорудив підпірну стіну, що підтримувала схил пагорба, на якому стояв храм Видубицького монастиря, оскільки його постійно підмивали води Дніпра, що загрожувало руйнуванням¹⁸ (порівняйте з подіями в Хонах). Це було велике свято для обителі, з нагоди якого ігумен Моїсей Видубицький склав ціле слово. У ньому він вихваляв князя, проводив паралелі між Руссю та Ізраїлем і говорив про те, що відтепер ще більше киян переймаються старанністю та любов'ю до архістратига Божого¹⁹. На завершення своєї промови він виголосив таке благословення: «И Бог милости и Отец щедротам и любы единачадаго сына Его и причастье Святаго Духа да будет с царством Твоим купно с любыми Твоею, и архистратиг Михаил и покрывая и храня кровом крилу Твоею, ныне и присно и в будущия веки. Аминь»²⁰.

Загалом давньоруські літописи містять чимало свідчень того, як «побежени бывше погании силою чстнаго крста и стомъ Михаиломъ»²¹. Тут під 6619 (1111) р. навіть вміщено великий фрагмент слова святителя Іоанна Золотоуста на Собор архангелів, після того як південноруські князі здобули велику перемогу над половцями в битві при річці Салниця²². Це говорить про те, що у свідомості русичів через заступництво архістратига князі отримували перемоги над ворогами, які загрожували Русі та її стольному граду.

У зв'язку з київською геральдикою варто зазначити, що зображення архангела Михаїла містилося на печатках київських та південноруських князів, які самі або їхні батьки носили його ім'я. Такі зображення є, зокрема, на печатках Святополка Ізяславича (1050–1113), Олега Святославича (1052–1115), Ростислава Мстиславича (1110–1167), Рюрика Ростиславича (1137/1140–1211/1212/1214) і Всеволода Святославича (†1212/1215) (Алфьоров О., 2012. С. 49–74). Знаменитим зображенням архангела є також змійовик князя Володимира

¹⁷ Софонович Ф. Хроніка... С. 68.

¹⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 709.

¹⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 714.

²⁰ Пор.: ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 715.

²¹ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 290; Див: стлб. 273, 760, 764.

²² ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 269–273.

¹⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. С. 68.

¹⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 259, 274–275.

Мономаха — «Чернігівська гривня». Його образ з лицьового боку, і жіноча постать, оточена клубком змії, із тильного, а також відповідні написи вкотре передавали ідею боротьби Божого служителя із силами зла (Коваленко В., 2013. С. 513).

Узагальнюючи викладене вище, можемо зробити висновок, що шанування архістратига Михаїла в Києві у домонгольський період мало кілька аспектів. Воно поєднувало в собі і особистий патронат над тезоіменитим князем, і загальне заступництво над князями й воїнами, і відповідно над Руською державою. Проте князівсько-дружинний елемент не був єдиним у формуванні та розвитку Михайлівського культу. На нашу думку, його необхідно розглядати у ширшому контексті. Не менш важливим був хрещальний елемент,

пов'язаний із запровадженням християнства на Русі. Фігура архангела Михаїла стала однією з ключових у київській топографії, оскільки, в свідомості киян, він боровся за новопросвічений народ і дарував йому перемогу над дияволом. Його постать також пов'язувала столицю Русі з біблійною історією та вводила її мешканців у простір сакрального.

Отже, шанування архістратига Михаїла стало ще однією ланкою, яка утверджувала богочраїність Києва за аналогією з Ізраїлем та Єрусалимом. Підставою ж, що дає змогу пов'язати культ Михаїла з іншими елементами київської новоєрусалимської ідеї, служить те, що усі вони беруть свій початок в епохальній події Хрещення Русі.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва). *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2012. Вип. II. С. 5–74.
- Білоус П.В. Міф про Єрусалим у літературі Київської Русі. *Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі)*: зб. статей. Житомир, 2003. С. 108–115.
- Герасимчук С.В. Символіко-алегорична паралель «Київ — Єрусалим» у літературі Київської Русі. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*: Міжвуз. зб. наук. ст. Київ, 2010. Вип. XXIII, ч. 1. С. 7–14.
- Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? *Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций*. Москва, 1998. С. 355–368, 389–391.
- Коваленко В.П. Чернігівська гривня. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я. Київ, 2013. С. 513.
- Лебедев Л., прот. Богословие Русской земли как образа Обетованной земли Царства Небесного. *Тысячелетие Крещения Руси: Международная церковно-историческая конференция «Богословие и духовность»*. Москва, 1989. С. 140–175.
- Мальцев М.В. Почитание св. Михаила в русской православной традиции (Опыт историко-этнографического исследования): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Москва, 1994. 24 с.
- Нікітенко М.М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X — початок XII ст.). Київ, 2013. 484 с.
- Нікітенко Н. Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вівтаря Софії Київської. *Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*: Мат. наук.-практ. конф. «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». Київ, 2008. С. 207–216.
- Нікітенко Н.М. Софія Київська — образ нового Єрусалима. *Український музей*. Зб. наук. пр. Київ, 2003. С. 176–182.
- Ричка В.М. «...Яко другий Єрусалим»: Образ «священного града» в культурі та ідеології українського середньовіччя. *Людина і світ*. 1996. № 9. С. 23–27.
- Ричка В.М. «Київ — другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005. 243 с.
- Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его. *Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная*. 1901. № 44–45. С. 782–786; № 46. С. 791–799.
- Ульяновский В. Чудо-Михайловский монастырь в Киеве: проблема посвящения, символики и статуса. *Rossica Antiqua*. 2011. № 2. С. 43–101.
- Ульяновський В. «Видубицька історія» про хрещення киян крізь призму посвяти давнього собору. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 40–59.
- Шумило С.В. Уявлення про Київ як «другий Єрусалим» в церковно-суспільній думці Русі-України. *Із Києва по всій Русі*. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі, 15 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 196–227.

REFERENCES

- Alforov, O. (2012). Molivdovuly kyivskykh kniaziv druhoi polovyny XI — kintsia XII stolittia (za materialamy sfracistychnoi kolektsii O. Sheremetieva). *Sfracistychnyi shchorichnyk*, 2, 5–74 [in Ukrainian].
- Bilous, P. V. (2003). Mif pro Yerusalym u literaturi Kyivskoi Rusi. *Svitlo znyklykh svitiv (khudozhnist literatury Kyivskoi Rusi)*, 108–115 [in Ukrainian].
- Herasymchuk, S. V. (2010). Symvoliko-alehorychna paralel «Kyiv — Yerusalym» u literaturi Kyivskoi Rusi. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii. Serii: Linhvistyka i literaturoznavstvo*, 23 ch. 1, 7–14, Kyiv [in Ukrainian].
- Danilevskiy, I. N. (1998). Mog li Kiev byt Novym Ierusalimom? In I. N. Danilevskiy, *Drevniaia Rus glazami sovremennikov i potomkov (IX–XII vv.). Kurs lektsii*, 355–368, 389–391, Moscow [in Russian].
- Kovalenko, V. P. (2013). Chernihivska hryvna. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, Vol. 10*, 513, Kyiv [in Ukrainian].
- Lebedev, L. (1989). Bogoslovie Russkoi zemli kak obraza Obetovannoi zemli Tsarstva Nebesnogo. Abstracts of Papers: *Tysiacheletie Kreshcheniia Rusi*, 140–175, Moscow [in Russian].
- Maltsev, M. V. (1994). Pochitanie sv. Mikhaila v russkoi pravoslavnoi traditsii (Opyt istoriko-etnograficheskogo issledovaniia). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moscow [in Russian].
- Nikitenko, M.M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnogo prostoru ranniokhrystyianskoho Kyieva (kinets X — pochatok XII st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, N. (2008). Prysviachennia ta freskovyi tsykl Sviato-Mykhailivskoho vivtaria Sofii Kyivskoi. Abstracts of Papers *Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr: istoriia kriz stolittia*, 207–216, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, N. M. (2003). Sofiia Kyivska — obraz novoho Yerusalyma. *Ukrainskyi muzei*, 176–182 [in Ukrainian].
- Rychka, V. M. (1996). «...Yako druhyi Yerusalym»: Obraz «sviashchennoho hrada» v kulturi ta ideolohii ukrainskoho seredniovichchia. *Liudyna i svit*, 9, 23–27 [in Ukrainian].
- Rychka, V. M. (2005). «Kyiv — druhyi Yerusalym» (z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi). Kyiv [in Ukrainian].
- Skaballanovich, M. N. (1901). Arkhistratig Mikhail i tserkovnoie chestvovanie ego. *Podolskie eparkhialnyie vedomosti: Chast neofitsialnaia*, 44–45, 782–786; 46, 791–799 [in Russian].
- Ulianovskii, V. (2011). Chudo-Mikhailovskii monastyr v Kieve: problema posviashcheniia, simvoliki i statusa. *Rossica Antiqua*, 2, 43–101 [in Russian].
- Ulianovskiy, V. (2013). «Vydubytka istoriia» pro khreshchennia kyian kriz pryzmu posviaty davnoho soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 40–59 [in Ukrainian].
- Shumylo, S. (2013). Uyavlennia pro Kyiv yak «druhyi Yerusalym» v tserkovno-suspilniy dumtsi Rusi-Ukrainy [Representations of Kyiv as the «Second Jerusalem» in the Church and Public Opinion in Rus-Ukraine]. *Iz Kyieva po vsii Rusi*, 196–227, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 19.03.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)